

MICHAŁ MOKRZAN 

Uniwersytet Wrocławski

Etnografia afektywnych poruszeń: coaching i neoliberalna psyche¹

Efekt parafrazy, neoliberalne dyscypliny psyche i cel analizy

Pod koniec książki *Neurotyczna osobowość naszych czasów* Karen Horney poszukuje odpowiedzi na pytanie, które wydaje się niezwykle intrygujące z punktu widzenia zarówno psychiatrii kulturowej, jak i antropologii psychologicznej: „czy nasza kultura nie charakteryzuje się (...) sprzecznościami, stanowiącymi podłoże typowych konfliktów neurotycznych?” (Horney 2004: 238). Zainspirowana studiami etnopsychologicznymi amerykańskiej szkoły kultury i osobowości (Benedict 1999; Mead 1986; Sapir 1978), współtwórczyni neopsychoanalizy przyjmuje perspektywę relatywizmu kulturowego i używa sformułowania „nasza kultura”, mając świadomość istnienia czasowo-przestrzennych ram zakreślających granice określonych porządków kulturowych. Odpowiadając twierdząco na powyżej przywołane pytanie, Horney wskazuje, że jedną z kluczowych sprzeczności uruchamiających procesy neurotyczne w bliskim jej kontekście kulturowym, jakim są Stany Zjednoczone lat 30. XX wieku, jest konflikt „między pozorną wolnością jednostki a rzeczywistym jej ograniczeniem” (Horney 2004: 239). Obserwację tę wspiera zdumiewająca ze względu na swą aktualność konstatacja:

¹ Przedstawione w artykule analizy powstały na podstawie badań finansowanych przez Narodowe Centrum Nauki w ramach grantu „Retoryczne konstruowanie neoliberalnych podmiotów. Antropologiczna analiza coachingu” (UMO-2014/15/D/HS3/00483).

Spółeczeństwo wmawia człowiekowi, że jest on wolnym i niezależnym panem swego życia; „wielka gra, jaką jest życie” stoi przed nim otworem i może on zdobyć wszystko, czego chce, jeśli wykaże wystarczającą sprawność i włoży w to odpowiedni wysiłek. W rzeczywistości jednak większość ludzi ma w tym zakresie ograniczone możliwości (Horney 2004: 239).

Diagnozę tę odnieść można także do naszego społeczeństwa. Badania nad współczesną formą kapitalizmu pozwalają bowiem dookreślić przywołane przez Horney społeczeństwo za pomocą przymiotnikowej formy terminu, który w ostatnich dwóch dekadach stał się niezwykle nośny w naukach społecznych. Mowa tu o neoliberalizmie (Songin-Mokrzan 2016: 214). Parafrazując wypowiedź Horney, można stwierdzić, że społeczeństwo neoliberalne – a w polskim kontekście można mówić o społeczeństwie neoliberalnego postsocjalizmu (Buchowski 2018) – cechuje wiara w to, że jednostki mogą być przedsiębiorcami samych siebie i mogą prowadzić swoje życie w obranym przez siebie kierunku, pod warunkiem że dokonają odpowiedniej inwestycji we własne zasoby i kompetencje (Binkley 2009: 62). Ulrich Beck i Elisabeth Beck-Gernsheim zauważają w tym kontekście, że „etyka indywidualnej samorealizacji (...), wybór, decydowanie, kształtowanie jednostki ludzkiej, która aspiruje do bycia twórcą własnego życia (...) jest najważniejszą cechą naszych czasów” (Beck, Beck-Gernsheim 2002). Należy jednak podkreślić, że w praktyce nie wszyscy w dobie neoliberalnego kapitalizmu – poza frakcjami klas uprzywilejowanych – mają możliwość zostania wolnymi i niezależnymi panami/paniami swego życia, co potwierdzają chociażby antropologiczne i socjologiczne analizy na temat długu publicznego i indywidualnego (Graeber 2018; Lazzarato 2012), penalizacji ubóstwa (Wacquant 2012) oraz prekaryzacji pracy (Hann, Parry 2018).

Co nader frapujące, przeświadczenie o tym, że jednostka jest kowalem swego losu reprodukowane jest w bliskiej Horney pod względem dyscyplinarnym psychologii pozytywnej, a także w tej współczesnej praktyce rozwoju osobistego wykorzystującej ustalenia Martina Seligmana (2004) i Daniela Golemana (2007), jaką jest profesjonalny coaching. Zgodnie z podejściem zaproponowanym przez Seligmana (2004) psychologia pozytywna porzuca forsowany przez tzw. negatywne nauki społeczne sposób rozumienia istoty ludzkiej jako biernej i reaktywnej. Seligman argumentuje, że w przeciwieństwie do psychoanalizy, która „rozpatrywała ludzi jako dręczonych od dziecka przez nierozwiązane konflikty wynikające z urazów dzieciństwa”, oraz psychologii społecznej traktującej „ludzi za bezradne ofiary ucisku kulturowego i ekonomicznego” (Seligman 2004: 20), psychologia pozytywna akcentuje fakt, że jednostka jest proaktywnym, odpowiedzialnym i przedsiębiorczym podmiotem (mającym wpływ na sytuację), który, wykorzystując własne pozytywne zasoby tzw. cnoty i siły charakteru (Peterson, Seligman 2004), może osiągnąć dobrostan psychiczny. W literaturze z zakresu psychologii pozytywnej istnieje także przekonanie, że osoba szczęśliwa może stać się panem/panią swego (kapitalistycznego) życia. Ten typ myślenia odnaleźć można w artykule Janusza Czapińskiego o wymownym tytule *Czy szczęście*

popłaca? Dobrostan psychiczny jako przyczyna pomysłowości życiowej. Czapiński twierdzi, że „szczęście sprzyjać może wyższym zarobkom poprzez wpływ na produktywność i na opinie przełożonych, od których zależy w dużej mierze awans zawodowy i finansowy pracownika” (Czapiński 2004: 244) oraz „jeśli pozytywne emocje zwiększają produktywność i dochody, to sztucznie wywołany wzrost nastroju powinien dawać podobne efekty” (Czapiński 2004: 245). Zastosowanie założeń psychologii pozytywnej odnajdujemy w profesjonalnym coachingu rozumianym jako niedyrektywna forma wsparcia, której zasadą jest to, „by ludzie pokonywali własne ograniczenia, więcej osiągali i, przede wszystkim, by ich wkład w samorozwój był również większy. [Coaching polega bowiem na – przyp. M.M.] nieustannym dążeniu do sukcesu, szczęścia i spełnienia” (Starr 2011: 9–10). Cele te jednostka może osiągnąć samodzielnie, jeśli wytrwale będzie podejmowała zaproponowane przez coacha zabiegi wokół siebie – taki typ argumentacji cechuje dyskursy teoretyków i praktyków coachingu (Canfield, Chee 2014: 51; Rogers 2010: 178).

Chcąc ująć w zrozumiałych ramach zjawisko szybkiego rozpowszechniania się założeń psychologii pozytywnej oraz praktyk coachingowych, warto odwołać się do rozpoznań studiów nad urządzaniem (Binkley 2014; Lordon 2012; Mokrzan 2021; Rose 1999). Studia te dostarczają bowiem dowodów na to, że psychologia pozytywna i coaching to materializacje neoliberalnego typu rządzenia aktorami społecznymi, który związany jest ściśle z kapitalistycznymi stosunkami społeczno-ekonomicznymi. Neoliberalna racjonalność, jak tłumaczy Michel Foucault (2011: 267–268), oparta jest na zasadzie ueconomicznienia relacji społecznych. Jest to forma urządzania (fr. *gouvernementalité*, ang. *governmentality*), na którą składają się techniki dominacji i techniki siebie, nakłaniająca jednostki do przeistoczenia się w przedsiębiorcze podmioty. Czyniąc użytek z ustaleń Nikolasa Rose’a (1999: 233–242), można uznać, że będąc neoliberalnymi dyscyplinami psyche, psychologia pozytywna i coaching mobilizują jednostki do tego, aby podejmowały one afektywną pracę nad sobą z wykorzystaniem technik psychologicznych w celu zdobycia i/lub poszerzenia form kapitału emocjonalnego (Mokrzan 2019a), które mogą przyczynić się do tworzenia efektywniejszej komunikacji interpersonalnej w kontekstach zawodowych i osobistych. Korzystając z usług neoliberalnych „ekspertów duszy” (Rose 1999: 11), jednostki uczą się wykorzystywać w życiu codziennym wiedzę psychologiczną, by wywierać wpływ na postawy i działania innych osób oraz po to, by osiągnąć dobrostan psychiczny. Zadaniem neoliberalnych dyscyplin psyche jest tworzenie produktywnych i odpowiedzialnych podmiotów, dla których, jak pisze Sam Binkley (2014: 17), „dobre samopoczucie dostarcza kategorii tożsamości, biograficznego miernika, przez który przemijające życie jest rejestrowane i interpretowane”. W neoliberalnych dyscyplinach psyche mamy zatem do czynienia z rządzaniem za pomocą szczęścia (Binkley 2014: 42). Szczęście okazuje się życiowym zasobem i efektem działań mentalnych, które jednostki samodzielnie wykonują na sobie. Zgodnie z retoryką neoliberalnej racjonalności szczęśliwe życie staje się możliwym do zrealizowania projektem. Jednakże w praktyce przeważająca część

społeczeństwa neoliberalnego – mowa tu o jednostkach i klasach nieuprzywilejowanych – „ma w tym zakresie ograniczone możliwości” (Horney 2004: 239).

Celem artykułu nie jest bynajmniej filozoficzne i naukowe uprawomocnianie neoliberalnych dyscyplin psyche. Chodzi raczej o to, by poddać je procesowi defamiliaryzacji z pozycji antropologii społeczno-kulturowej. W prezentowanym studium nacisk zostanie położony w szczególności na praktyki coachingowe, które były przedmiotem moich dociekań w trakcie badań etnograficznych, które prowadziłem wśród społeczności profesjonalnych coachów w Polsce oraz ich klientów: menedżerów, przedsiębiorców, nauczycieli akademickich. Badania terenowe oparte były na wywiadach częściowo ustrukturyzowanych, obserwacji uczestniczącej prowadzonej podczas warsztatów i konferencji z zakresu profesjonalnego coachingu oraz autoetnografii – osobiście bowiem wziąłem udział w procesie coachingowym w roli osoby coachowanej. Doświadczenie etnograficzne pozwala mi twierdzić, że z jednej strony praktyki coachingowe wyposażają jednostki w symboliczne, materialne i emocjonalne narzędzia do radzenia sobie ze społecznymi i osobistymi zagrożeniami związanymi z późnokapitalistycznymi warunkami życia. Z drugiej zaś, praktyki te są przestrzenią, w ramach której mamy do czynienia z cyrkulacją afektów i mocą pragnień wspierających kapitalistyczne reżimy produktywności i, co za tym idzie, wytwarzających neoliberalną psyche (neoliberalny typ podmiotowości). Coaching byłby narzędziem zarówno zaspokajającym potrzebę zyskania i/lub zwiększania pożądanych z punktu widzenia kapitalistycznych stosunków sił form kapitału emocjonalnego, jak i narzędziem tę potrzebę produkującym. Biorąc pod uwagę jedynie lapidarnie przywołaną tu diagnozę (szerzej na ten temat piszę w: Mokrzan 2019b), w artykule zmierzam do udzielenia odpowiedzi na następujące pytania: w jaki sposób uczestniczące w procesie coachingowym osoby rządzą sobą (konstruują, negocjują lub kontestują własne Ja) za pomocą afektywnych poruszeń? Na czym polega perswazyjny wymiar afektywnej pracy nad sobą podejmowanej przez osoby coachowane, której efektem jest upodmiotowienie i/lub uprzedmiotowienie na modłę neoliberalnej racjonalności? I wreszcie: jak manifestuje się w coachingu afektywno-retoryczny proces ucieleśniania neoliberalnego typu rządzenia? Odpowiedzi na te pytania formułuję na podstawie ustaleń teorii afektów (Lordon 2012; Richard, Rudnyckij 2009) oraz retorycznej teorii kultury (ang. *rhetoric culture theory*) (Strecker i in. 2015). Połączenie przywołanych perspektyw analitycznych posiada w moim przekonaniu duży potencjał poznawczy dla badań nad zdrowiem i dobrostanem psychicznym prowadzonych w ramach antropologii psychologicznej (Schwartz i in. 1992). Podejścia te, traktowane komplementarnie, dostarczają bowiem użytecznych narzędzi i pojęć do zrozumienia, manifestujących się także w coachingu oraz psychologii pozytywnej, zjawisk i procesów o charakterze psychologicznym, afektywnym i retorycznym, takich jak: wytwarzanie rozumienia siebie i otaczającego świata, wewnętrzna motywacja oraz rola uczuć i nastrojów w aktach samoidentyfikacji.

Mariaż teorii afektu z retoryczną teorią kultury

W artykule *Economies of Affect* Analiese Richard i Daromir Rudnyckij (2009: 61) wskazują, że proponowana przez nich teoria afektu różni się w kilku zasadniczych kwestiach od klasycznych antropologii emocji (Lutz, White 1986; Abu-Lughod, Lutz 1990) kładących nacisk na badanie tego, w jaki sposób wewnętrzne stany emocjonalne jednostek ujawniają się za pośrednictwem zewnętrznych ekspresji językowych oraz jak owe stany są rozumiane i doświadczane w kulturowo-społecznych kontekstach. Richard i Rudnyckij argumentują, że przyjmując perspektywę psychologicznego indywidualizmu, antropologiczne badania nad emocjami skupiały się przede wszystkim na analizie subiektywnego doświadczenia emocji, nie będąc w stanie wyjaśnić wzajemnych związków między tym doświadczeniem a porządkiem politycznym, ekonomicznym i społecznym, w którym zanurzone są jednostki, i który same reprodukują. Afekt, inaczej niż emocja, „sugeruje raczej relacje zachodzące między jednostkami niż doświadczenia, których doznają jednostki” (Richard, Rudnyckij 2009: 61). Antropologowie zauważają, że z punktu widzenia teorii afektu interesujące jest „nie tyle to, co strukturalizuje uczucie, ile raczej to, co uczucie strukturalizuje” (Richard, Rudnyckij 2009: 62). Akcentując takie kategorie analizy antropologicznej, jak intersubiektywność, relacyjność i przechodniość, Richard i Rudnyckij twierdzą, że „afekt ma kluczowe znaczenie dla wytwarzania podmiotów współczesnych politycznych przemian ekonomicznych” (Richard, Rudnyckij 2009: 62). Za pomocą tytułowej etykiety, tj. „ekonomie afektu” – inaczej niż Sarah Ahmed (2013), która używa sformułowania „ekonomie afektywne”, odwołując się do tradycji marksowskiej i psychoanalitycznej, by podkreślić, że emocje można traktować jak formy kapitału – Richard i Rudnyckij unaoczniają fakt, że afekt, będący w ich rozumieniu formą Foucaultowskiego prowadzenia prowadzeniem się (fr. *conduire des conduites*, ang. *conduct of conduct*), jest „mobilizowany do wytwarzania podmiotów w kontekście neoliberalnych przemian” (Richard, Rudnyckij 2009: 57). Przywołane rozpoznania teoretyczne badacze egzemplifikują, opierając się na badaniach etnograficznych prowadzonych wśród meksykańskich organizacji pozarządowych oraz islamskiego ruchu reformatorskiego w Indonezji. W obu przestrzeniach badawczych to afekty odpowiedzialne były za przekształcanie podmiotów na modłę neoliberalnej racjonalności.

Poznawczo owocne stanowisko w kwestii afektywnego procesu konstruowania neoliberalnej psyche zajmuje także Frédéric Lordon w książce *Kapitalizm, niewola i pragnienie. Marks i Spinoza*. Odwołując się do koncepcji zaproponowanych przez obu wymienionych w tytule książki filozofów, Lordon stawia przed sobą następujący cel. Stara się wyjaśnić to, co stanowi silnik strukturyzujący neoliberalną formę stosunków pracy. Połączenie teorii marksowskiej (akcentującej problem relacji między dominacją kapitalistyczną i procesem mobilizacji pracowników do angażowania się na rzecz neoliberalnego przedsiębiorstwa) ze Spinozjańską antropologią namiętności (posługującą się terminem *conatus* do opisanego ontologii ciała, umysłu i rzeczy) prowadzi Lordona do konstatacji,

że tym, co stanowi *primum mobile* napędzającą psychę pracowników są „afekty i moce pragnień” (Lordon 2012: 13). Tłumacząc zawilności antropologii Barucha Spinozy, Lordon pisze, że:

Conatus (...) jest siłą istnienia. Można powiedzieć, że jest on fundamentalną energią, która zamieszkuje ciała i wprawia je w ruch. Conatus to zasada mobilizacji ciała. Istnieć znaczy działać, tj. rozwijać tę energię. (...) conatus to życie (...) to energia pożądania. Istnieć znaczy pożądać i w konsekwencji pobudzać się do działania – działania nakierowanego na przedmioty pożądania. Tak więc połączenie pożądania jako wysiłku mającego na celu trwanie oraz pożądania jako wprawiania ciała w ruch wyraża się syntetycznie w formule conatus (Lordon 2012: 19).

Istotne w tej koncepcji jest to, że z jednej strony przedmioty pragnienia są w stosunku do podmiotu pragnącego w pozycji zewnętrznej (są one mu proponowane lub wyznaczane przez kogoś lub coś innego), lecz z drugiej – to „moc conatusa obejmuje przedmioty i ustanawia je przedmiotami pragnienia. A owo obejmowanie jest w całości zdeterminowane grą afektów” (Lordon 2012: 36). Afekt w tej koncepcji rozumiany jest jako konsekwencja uczucia powstającego w chwili napotkania przez podmiot przedmiotów, które dzięki tej energii pragnienia, jaką jest conatus, stają się właściwymi przedmiotami pragnienia. Kwestię tę Lordon ujmuje w sposób następujący:

Pobudzenie (coś co przychodzi), afekt (przyjemny lub smutny skutek tego uczucia), ochota na zrobienia czegoś (posiadania, ucieczki, zniszczenia, ścigania, etc.). Życie pragnienia rozwija się na podstawie tego elementarnego schematu. Dokonuje się ono najczęściej przez grę pamięci i skojarzeń. Jako że pobudzenia i afekty pozostawiają mniej lub bardziej głębokie ślady, dawne radości i smutki zakazają nowe przedmioty uczynione w ten sposób przedmiotami pragnienia (Lordon 2012: 36–37).

Rozważania nad grą pragnień i cyrkulacją afektów Lordon wykorzystuje, aby wyjaśnić sposób działania neoliberalnego przedsiębiorstwa rozumianego zarówno w sensie wąskim – jako firma lub korporacja zatrudniająca pracowników, jak i szerokim – jako projekt polityczno-ekonomiczny wpływający na zachowania i postawy obywateli. Jak zmobilizować pracowników i jednostki do tego, aby radośnie, bez przymusu, same z siebie zaangażowali się na rzecz neoliberalnego projektu, a co za tym idzie – kapitału? Lordon twierdzi, że taka „mobilizacja polega na współliniowości: chodzi o to, by umieścić pragnienie zwerbowanych [pracowników – przyp. M.M.] na linii pragnienia panującego [kapitalisty – przyp. M.M.]” (Lordon 2012: 57). Pojmując kapitalizm nie tylko jako system ekonomiczny, lecz również jako proces wytwarzania pragnień, Lordon zauważa, że skuteczne wdrażanie neoliberalnego projektu współliniowości polega na produkowaniu u pracowników „pragnień szczęśliwej pracy (...), «spełnienia» i «samorealizacji»

w pracy i poprzez pracę” (Lordon 2012: 80); „chodzi o afekty nieprzechodnie i nie zwrócone na przedmioty zewnętrzne wobec czynności pracy najemnej (jak choćby dobra konsumpcyjne)” (Lordon 2012: 80). Zdaniem Lordona jednym z narzędzi osiągnięcia tego celu jest coaching. Przekształca on smutne afekty – związane z doświadczaniem pracy w kategoriach przymusu – w ich radosne odpowiedniki rodzące się wraz z myślą o pracy w kategoriach źródła osobistego spełnienia. Analizy Lordona korespondują zatem z rozpoznaniem Richarda i Rudnyckiego, wskazując, że afekty oraz moce pragnień odgrywają kluczową rolę w procesie wytwarzania neoliberalnej psyche.

Przywołane teorie afektu warto, w moim przekonaniu, uzupełnić o rozpoznania retorycznej teorii kultury, akcentującej fundamentalne znaczenie narzędzi retoryki w aktach perswazji, interpretacji świata oraz konstruowania przez aktorów społecznych własnej tożsamości. Potraktowanie retorycznej teorii kultury – w szczególności takich koncepcji, jak: wewnętrzna retoryka, etnografia retoryczna, an-trop-ologia (ang. *an-trope-ology*) – w kategoriach analitycznego suplementu w badaniach nad afektywnym wymiarem doświadczenia uzasadniam tym, że perspektywa ta pozwala precyzyjnie ustalić, że grze afektów podczas procesu produkcji neoliberalnej psyche towarzyszą także działania perswazyjne o charakterze zarówno dyskursywnym, jak i cielesnym. Mobilizowanie podmiotów do wydajniejszej pracy na rzecz neoliberalnego projektu wymaga czegoś, co można określić mianem afektywnej autoperswazji, czyli mechanizmu retorycznego, za pomocą którego jednostki, poddane procesowi przepływu afektów, same przekonują się do upodmiotowienia i/lub uprzedmiotowienia się na modłę neoliberalnej racjonalności. Myśl tę formułuję, odwołując się do koncepcji wewnętrznej retoryki (ang. *internal rhetoric*) zaproponowanej przez Jean Nienkamp (2009). Wewnętrzna retoryka to nazwa mechanizmu autoperswazyjnego, który polega na tym, że jednostka sama wywiera na siebie wpływ za pomocą strategii retorycznych. W przekonaniu Nienkamp na wewnętrzną retorykę składa się kontinuum form: od intencjonalnych aktów wpływania na swoje działania, postawy i uczucia do nieuświadomianych procesów autoperswazyjnych. Istotne w tej koncepcji jest to, że zadaniem wewnętrznej retoryki jest inkorporacja przez jednostkę zewnętrznych w stosunku do niej dyskursów, które nie tylko są aktami werbalnymi, lecz można je także rozumieć jako mentalne przedstawienia ideologii. Celem procesu inkorporacji jest ukonstytuowanie retorycznego Ja (Nienkamp 2009: 20–21), które w kontekście prowadzonych tu analiz można także nazwać neoliberalną psyche. Wykorzystując retoryczną teorię kultury, można zatem objaśnić to, w jaki dokładnie sposób podmiot zachęca się do zrobienia czegoś. Afekt, sam w sobie radosny albo smutny, choć kluczowy, nie wystarczy jeszcze, by wprawić ciało w ruch. W procesie tym pomocą służy metafora, którą Philip Wheelwright (1962) zdefiniował jako zmianę ruchu, podkreślając tym samym dynamiczny wymiar tego tropu. Podążając za tą definicją, James Fernandez (1977: 104) w ramach projektu, który określił mianem an-trop-ologii (ang. *an-trope-ology*), wskazał, że metafory, będące procesem „orzekania o nieokreślonym-niekompletnym podmiocie [ang. *inchoate subject* – przyp. M.M.] za pomocą znaku-obrazu [ang.

sign-image – przyp. M.M.]” (Fernandez 1974: 120), można podzielić na dwa typy: perswazyjne i performatywne. Te pierwsze, powodując ruch afektywny, przemieszczają jednostkę w przestrzeni symbolicznej. Te drugie natomiast skłaniają jednostkę do podjęcia określonych działań; dostarczając planu zachowania, przyczyniają się do transformacji jej życia. W opinii Fernandez’a „prawdziwie dobre etnografie są uwrażliwione na lokalne figury mowy, a w szczególności na królową z nich, metaforę” (Fernandez 1974: 119). W pełni podzielam ten pogląd, z tą tylko różnicą, że owe etnografie doprecyzowałbym za pomocą przymiotnika „retoryczne”. Gest ten ma oznaczać, że nie wszystkie „prawdziwie dobre etnografie” muszą koncentrować się na tropach retorycznych. Jest to bowiem wyróżnik etnografii mowy metaforycznej (Basso 1993) lub etnografii retorycznej (Hauser 2011: 169; Mokrzan 2021), która przedmiotem zainteresowania czyni praktyki retoryczne stosowane nie przez liderów politycznych, przywódców religijnych czy „ekspertów duszy”, lecz przez zanurzonych w kontekstach życia codziennego wyborców, wiernych czy *coachees*.

Zaprezentowane w tej części artykułu rozpoznania pozwalają, jak sądzę, rzucić więcej światła na pierwszy człon tytułu prezentowanego tekstu, tj. etnografia afektywnych poruszeń. Etykieta ta ma sugerować, że przedmiotem badania i opisu etnograficznego jest perswazyjny wymiar afektów cyrkulujących zarówno w przestrzeni coachingu, jak i w ramach kapitalistycznego krajobrazu. Dodatkowo etykieta ta wskazuje, że w procesie wytwarzania neoliberalnej psychy grze afektów, tak istotnej z punktu widzenia zwrotu afektywnego w humanistyce (Clough, Halley 2007), towarzyszy gra metafor. „Afektywne poruszenia” to zatem poetycka nazwa dla przesyconych specjalistycznym żargonem sformułowań: perswazyjny wymiar afektów i afektywna autoperswazja za pomocą metafor. Metafor, które, jak przypominają o tym John Bender i David E. Wellbery w tekście *Rhetoricality*, „puszczamy w ruch przy każdym zetknięciu ze światem” (Bender, Wellbery 1990: 26, za: Rusinek 2003: 39).

Afektywne poruszenia: proces konstruowania neoliberalnej psychy

Prowadzone przeze mnie badania etnograficzne wśród osób, które skorzystały z usług coachów, pozwalają mi twierdzić, że neoliberalny kapitalizm odpowiedzialny jest za generowanie i cyrkulację smutnych stanów afektywnych, a następnie wytwarza on instytucje eksperckie, takie jak profesjonalny coaching, które oferują jednostkom narzędzia przekształcania owych stanów w radosne zamienniki, co ostatecznie przyczynia się do wzmocnienia kapitalistycznych stosunków sił. W procesie tym mamy do czynienia z chiazmatyczną relacją: kapitalizm strukturalizuje afekty i afekty strukturalizują kapitalizm. To przejmujące poczucie niespełnienia, które odpowiada smutnym nastrojom afektywnym, o których pisze Lordon (2012), stanowi motywację do podjęcia przez osoby coachowane decyzji o udziale w procesie coachingowym. Moi rozmówcy korzystają z procesu coachingowego, ponieważ pragną zmienić sposób, w jaki

odczuwają samych siebie i świat, w którym żyją. Przystępują oni do procesu coachingowego z nastrojami, które chcą przekroczyć – żalem, przygnębieniem, zniechęceniem, frustracją, czymś, co określają mianem „utknięcia”. Owe nastroje powiązane są m.in. z: niskim poczuciem własnej wartości; odczuwaniem siebie jako osoby nieproduktywnej; brakiem pewności siebie; nieumiejętnością radzenia sobie z emocjami; zachwianiem równowagi między życiem prywatnym a życiem zawodowym; utratą kontroli nad zarządzaniem czasem; frustrującą relacją z pracodawcą i współpracownikami; nieodczuwaniem satysfakcji z wykonywanej pracy. Smutne nastroje afektywne wiążące się z kapitalistycznymi warunkami życia zachęcają jednostki do skorzystania z usług profesjonalnych coachów. Posiadają one zatem wymiar perswazyjny: nakłaniają i mobilizują moich rozmówców do podjęcia afektywnej pracy nad sobą w celu przekształcenia ich samych w podmioty „uszcześliwione na modłę neoliberalizmu”: produktywne, odpowiedzialne, odporne psychicznie, pewne siebie i gotowe do podejmowania kolejnych wyzwań zawodowych. Wymienione postawy i dyspozycje emocjonalno-kognitywne sumują się na kapitał emocjonalny, tę formę ucieleśnionego kapitału kulturowego, która staje się pożądanym zasobem z punktu widzenia obowiązującej we współczesnym kapitalizmie neoliberalnej racjonalności. Funkcja coachingu sprowadza się ostatecznie do przekształcania niechcianego Ja w nowe Ja, które to stanowi przedmiot pragnienia. Wykorzystując myśl Johna Cullena, można uznać, że proces coachingowy jest przestrzenią, w ramach której:

(...) jednostka zachęcana jest do podejmowania refleksji nad aktualnym znaczeniem swojego „Ja” oraz do bycia niezadowoloną lub zawiedzioną z obecnej kondycji i wprowadzania nowego typu praktyk, który uczyni ją szczęśliwszą, bardziej spełnioną i skuteczną: aby móc przejść od stanu ROZCZAROWANIA do stanu bycia SPEŁNIONĄ (Cullen 2009: 1239).

Przedmiot pragnienia, czyli stan bycia spełnioną, doświadczającą radosnych nastrojów afektywnych, motywuje z kolei jednostki do wydajniejszej pracy na rzecz neoliberalnego przedsiębiorstwa. Rację ma zatem Lordon (2012: 13), twierdząc, że to afekty i moce pragnień pozostają pierwszą przyczyną ruchu odpowiedzialną za wytwarzanie neoliberalnej psyche. Spostrzeżenie to nie wyczerpuje jednak sensu i funkcji afektywnych poruszeń.

Na czym bowiem dokładnie polega proces konstruowania neoliberalnej psyche? Jak produkuje się radosne nastroje afektywne w coachingu? Pomocą w udzieleniu odpowiedzi na te pytania służy etnografia retoryczna, dostarczająca dowodów na to, że istoty ludzkie tworzą własną tożsamość – świadomie bądź nieświadomie – za pomocą narzędzi retoryki. Proces wytwarzania neoliberalnego typu podmiotowości w coachingu przebiega za pośrednictwem środków retorycznych, które mają charakter poznawczy, afektywny i performatywny. Ich zastosowanie przez osobę coachowaną na samej sobie przyczynia się do: 1) wytworzenia pogłębionego rozumienia siebie, własnego sposobu myślenia i działania (jest to ta forma kapitału emocjonalnego, jaką jest samoświadomość);

2) wyrażenia i wywołania stanów afektywnych, których funkcją jest ucieleśnienie neoliberalnej racjonalności; 3) zmiany postawy oraz realizowania działań, które sumują się na takie formy kapitału emocjonalnego, pożądane z punktu widzenia współczesnych stosunków pracy, jak: odpowiedzialność, przedsiębiorczość, pewność siebie, poczucie własnej wartości. Zobrazujmy tę myśl, opierając się na diachronicznym modelu procesu coachingowego.

Będąc pod wpływem coacha (jego/jej pytań otwartych w stylu: *Jak się czujesz? Co chcesz w zamian? Jak chcesz się czuć? Jak to możesz osiągnąć?*), osoba coachowana używa w stosunku do samej siebie instrumentów perswazji, które posiadają silny ładunek uczuciowy. Afektywna praca nad sobą, czy też owa wewnętrzna retoryka, by użyć określenia Nienkamp, to proces intymny, rzadko zachodzący podczas sesji coachingowej, częściej w samotności: w domu, podczas spaceru etc., i wiąże się on początkowo z nagromadzeniem negatywnych stanów afektywnych, które pojawiają się wraz z powtórzeniem (podwojeniem) sformułowanych przez coacha podczas sesji pytań. Istotne jest tu inkorporowanie dyskursu Innego (coacha), uczynienie go dyskursem własnym. Bez tego procesu mechanizm „uszcześliwiania się na modłę neoliberalizmu” może się po prostu nie udać. To osoba coachowana musi sama na siebie wpłynąć w odpowiedni sposób. W obliczu zadanego sobie pytania o stan rozczarowania (*Jak ja się właściwie czuję?*) jednostka stara się uchwycić w zrozumiałe ramy własną psychę, tę, którą aktualnie odczuwa w kategoriach negatywnych. Owa psychę jest czymś, co za Fernandezem nazwałbym nieokreślonym podmiotem (ang. *inchoate subject*). Inicjując pracę poznawczo-afektywną nad swoim Ja, chcąc je dookreślić, wypełnić sensem, z pomocą przychodzą osobie coachowanej nacechowane smutkiem metafory. *Jestem planktonem, jestem łabędziem przymarzniętym do tafli jeziora, jestem zakurzonym pokojem* – to trzy metafory z terenu zaproponowane przez osoby coachowane, metafory, które nie tylko komunikują o smutnym afekcie, lecz również wzmagają jego siłę oddziaływania na jednostkę; *poruszają ją/nią*. Dwie pierwsze metafory wyrażają doświadczenie (rozumienie i odczuwanie) własnej psychy jako nieprzedsiębiorczej, nieproduktywnej i nieasertywnej. *Plankton* oznacza w tym przypadku bowiem istotę poddającą się biernie oceanicznym prądom; dryfuje on zgodnie z ich kierunkiem. Unieruchomiony *łabędź* natomiast, choć piękny, to nie wykorzystuje w pełni swojego potencjału: nie może wzbić się w powietrze. Obie metafory są stosowane przez osoby coachowane w odniesieniu do kontekstów zawodowych. Podobnie jak metafora zakurzonego pokoju. Kurz, jako rzecz niechciana, kojarzony jest z zadaniami zawodowymi, których wykonanie, choć obligatoryjne, nie przynosi korzyści jednostce, odciągając ją tym samym od realizowania celów istotnych dla osiągnięcia przez nią awansu zawodowego. Co niezwykle ważne, mówienie o własnej psychę za pomocą znaku-obrazu planktonu, unieruchomionego łabędzia i zakurzonego pokoju, przyjmuje tu formę samooskarżenia. Z punktu widzenia neoliberalnej racjonalności postawy bycia nieproduktywnym i nieasertywnym traktowane są bowiem jako niepożądane. Tak też postrzega je jednostka, winiąc się za to, że jej sposób bycia sobą można opisać za pomocą tychże postaw. Oczywiście, rzeczywisty

winowajca ukrywa się gdzie indziej – a jest nim kapitalistyczny stosunek pracy, w który uwikłana jest jednostka. Nie zmienia to jednak faktu, że osoba coachowana, będąc na początkowym etapie afektywnej pracy nad sobą, odpowiadając sobie na pierwsze pytanie: *Jak ja się właściwie czuję?*, używa konkretnego trybu retorycznego, nawet jeśli nie zdaje sobie z tego sprawy. Jest to rodzaj retoryczny sądowy – *genus iudicale*. Za pomocą smutnie nacechowanych metafor atakuje ona samą siebie, wytyka sobie wady i przewinienia, zwiększając niejednokrotnie, i tak już wysoki, poziom niezadowolenia z siebie. Czyni to do czasu, aż będzie gotowa, by skonfrontować się z kolejnymi pytaniami otwartymi: *Co chcę w zamian? Jak chcę się czuć?* Pytania te odgrywają kluczową rolę w procesie ucieleśniania przez jednostkę neoliberalnej racjonalności. Mają one siłę afektywnej autoperswazji. Stanowią przykład tego, co retoryczna teoria kultury określa mianem *ad agendum*: namowy do czynu i zmiany postawy (Mokrzan 2021). W pytaniach tych zawarta jest sugestia, że wyjściowy stan rozczarowania jest możliwy do przezwyciężenia. Szczęście jest przecież projektem do wykonania. Fantazja ta splata się z afektem nadziei i popycha (motywuje) osobę coachowaną do wytwarzania wizji przyszłości, wizji bycia osobą szczęśliwą. Projektowanie pożądanego Ja wymaga uruchomienia tej funkcji wyobraźni, jaką jest wizualizacja. Na tym etapie afektywnej pracy nad sobą osoba coachowana stara się dookreślić to, co jeszcze nieznanne – pożądanego Ja. Robi to znów za pomocą metafor. Moja rozmówczyni, która na początku procesu coachingowego doświadczała siebie w kategoriach *planktonu*, teraz zaczyna mówić o sobie: *Jestem samotną orką*. Unieruchomiony *tabędź* myśli o sobie: *Jestem czarną panterą*. Natomiast *zakurzony pokój* wreszcie stał się *czystszy*. Przywołane metafory można określić za Fernandezem mianem metafor perswazyjnych – wywołując afektywny ruch, przenoszą one jednostkę do waloryzowanej pozytywnie przestrzeni symbolicznej. *Samotna orka*, *czarna pantera* – metafory pożądanego psyche konotują takie postawy, właściwe dla neoliberalnej racjonalności, jak: proaktywność, sprawczość, przedsiębiorczość, produktywność, asertywność. A co właściwie oznacza doświadczanie własnej psyche jako *czystszej*? Czystszy pokój to nie to samo co pokój całkowicie wysprzątny; kurz ma wszakże to do siebie, że trudno pozbyć się go raz na zawsze. Dlatego też metafora czystszej pokój oznacza osobę bardziej zorganizowaną; potrafiącą efektywniej rządzić sobą, czasem i przydzielonymi zadaniami, by móc skupić się na tym, co dla niej (i zatrudniającej ją instytucji) najważniejsze. Co oczywiste, wizualizacja pożądanego psyche nie oznacza jeszcze jej urzeczywistnienia. Jednakże metafory perswazyjne mają tu także wymiar performatywny: zachęcają one do formułowania konkretnych odpowiedzi na ostatnie z kluczowych pytań otwartych, jakie osoba coachowana musi sobie zadać: *Jak mogę osiągnąć pożądanego Ja?* Metaforyczne wizje pożądanego psyche, wywołując ruch afektywny, „implikują performans” (Fernandez 1977: 104). Mają one siłę wprawiania ciała w ruch. Na podstawie metafor performatywnych osoby coachowane zaczynają podejmować konkretne działania (tj. stosują w życiu codziennym wyniesione z coachingu narzędzia, podejmują wyzwania zawodowe, same motywują się do przyjmowania określonych postaw), które mają

przybliżyć je do osiągnięcia definiowanego w ramach neoliberalnej racjonalności pożądanego Ja. Wszakże celem coachingu jest dążenie „do sukcesu, szczęścia i spełnienia” (Starr 2011: 10).

Zakończenie: splot afektu, mocy pragnień i wewnętrznej retoryki

Jaki jest zatem efekt afektywnych poruszeń? Proponowana w tym artykule antropologia dobrostanu psychicznego pozwala stwierdzić, że to transformacje metaforyczne (przejście od smutnych metafor niepożądanego psyche do zabarwionych radosnymi nastrojami afektywnymi perswazyjnych i performatywnych metafor pożądanego psyche), z którymi mamy do czynienia w aktach autoperswazji, spełniają kluczową rolę w wytwarzaniu neoliberalnego typu podmiotowości. Ten retoryczny mechanizm afektywnej transformacji Ja (od planktonu do samotnej orki, od unieruchomionego łabędzia do czarnej pantery, od zakurzonego pokoju do jego czystszej wersji) odpowiedzialny jest za możliwość realizowania podstawowego celu coachingu; celu, który – co niezwykle intrygujące – w ten sam sposób definiowany jest zarówno przez teoretyków i praktyków coachingu, jak i jego krytyków pokroju Lordona. W książce *Coaching biznesowy* Anne Scoular zauważa bowiem, że coaching polega na umożliwieniu jednostce (np. pracownikowi zatrudnionemu w korporacji lub nauczycielowi akademickiemu) przejście „z pozycji: «Czy naprawdę muszę?» na pozycję «O rety, tak bardzo chcę!»” (Scoular 2014: 210). Tę drugą pozycję Lordon określa za pomocą metafory samochodu, twierdząc, że „wytworzenie pracowniczych samochodów, tzn. pracowników, którzy sami pobudzają się do działania na rzecz organizacji kapitalistycznej, jest bez wątpienia największym sukcesem neoliberalnego projektu współliniowości. Bo «sami z siebie» oznacza tu przede wszystkim bez przymusu” (Lordon 2012: 82). Przedstawione w prezentowanym artykule analizy oparte na etnografii retorycznej wskazują, że przejście z pozycji „muszę” na pozycję „chcę”, skutkujące właściwie wytworzeniem neoliberalnego psyche (akceptującej kapitalistyczne reżimy bycia osobą przedsiębiorczą, produktywną, pewną siebie, asertywną), odbywa się za sprawą afektywnych poruszeń. Wprawianie ciał w ruch to zatem sekret nie samego afektu, lecz splotu afektu, mocy pragnień i wewnętrznej retoryki. Badania nad zdrowiem i dobrostanem psychicznym prowadzone w ramach antropologii psychologicznej powinny uwzględnić owo rozpoznanie.

Literatura

- Abu-Lughod, L., Lutz, C. (1990). Introduction: emotion, discourse, and the politics of everyday life. W: C. Lutz, L. Abu-Lughod (eds.), *Language and the politics of emotion* (s. 1-23). Cambridge: University Press.
- Ahmed, S. (2013). Ekonomie afektywne. Przeł. M. Glosowicz. *Opcje*, 2, 16-23.

- Basso, K. (1993). „Słowa mądrości” w dialekcie zachodnich Apaczów: metafora a teoria semantyczna. Przeł. W. Kubiński. W: M. Buchowski (red.), *Amerykańska antropologia kognitywna* (s. 213–243). Warszawa: Instytut Kultury.
- Bender, J., Wellbery, D. (1990). Rhetoricity: on the modernist return of rhetoric. W: J. Bender, D. Wellbery (eds.), *The ends of rhetoric: History, theory, practice* (s. 3–39). Stanford: Stanford University Press.
- Benedict, R. (1999). *Wzory kultury*. Przeł. J. Prokopiuk. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza.
- Binkley, S. (2009). The work of neoliberal governmentality: Temporality and ethical substance in the Tale of Two Dads. *Foucault Studies*, 6, 60–78.
- Binkley, S. (2014). *Happiness as enterprise: An essay on neoliberal life*. New York: State University of New York Press.
- Buchowski, M. (2018). *Czyściec. Antropologia neoliberalnego postsocjalizmu*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Canfield, J., Chee, P. (2014). *Coaching dla zwycięzców. Sprawdzone techniki urzeczywistniania marzeń i osiągania trudnych celów*. Przeł. B. Józwiak. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Clough, P.T., Halley, J. (eds.). (2007). *The affective turn: Theorizing the social*. Durham: Duke University Press.
- Cullen, J. (2009). How to sell your soul and still get into heaven: Steven Covey’s epiphany-inducing technology of effective selfhood. *Human Relations*, 62(8), 1231–1254.
- Czapiński, J. (2004). Czy szczęście popłaca? Dobrostan psychiczny jako przyczyna pomyślności życiowej. W: J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka* (s. 235–254). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fernandez, J. (1974). The mission of metaphor in expressive culture. *Current Anthropology*, 15(2), 119–145.
- Fernandez, J. (1977). The performance of ritual metaphors. W: J.D. Sapiro, J.C. Crocker (eds.), *The social use of metaphor: Essays on the anthropology of rhetoric* (s. 100–131). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Foucault, M. (2011). *Narodziny biopolityki. Wykłady w College de France 1978–1979*. Przeł. M. Herer. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goleman, D. (2007). *Inteligencja emocjonalna*. Przeł. A. Jankowski. Poznań: Media Rodzina.
- Graeber, D. (2018). *Dług. Pierwsze pięć tysięcy lat*. Przeł. B. Kuźniarz. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Hann, C., Parry J. (eds.). (2018). *Industrial labor on the margins of capitalism: Precarity, class, and the neoliberal subject*. New York: Berghahn Books.
- Hauser, G. (2011). Attending the vernacular: A plea for an ethnographical rhetoric. W: C. Meyer, F. Girke (eds.), *The rhetorical emergence of culture* (s. 157–172). New York: Berghahn Books.
- Horney, K. (2004). *Neurotyczna osobowość naszych czasów*. Przeł. H. Grzegołowska. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Lazzarato, M. (2012). *The making of the indebted man: an essay on the neoliberal condition*. Przeł. J. Jordan. Los Angeles: Semiotext(e).
- Lordon, F. (2012). *Kapitalizm, niewola i pragnienie. Marks i Spinoza*. Przeł. M. Kozłowski, M. Kowalska. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Lutz, C., White, G. (1986). The anthropology of emotions. *Annual Review of Anthropology*, 15, 405–436.
- Mead, M. (1986). *Płeć i charakter w trzech społecznościach pierwotnych*. Przeł. E. Życieńska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Mokrzan, M. (2019a). Emotional capital as neoliberal strategy of identity: Coaching upper middle class subjectivities in Poland. *Český lid/Czech Ethnological Journal*, 106(2), 205–228.
- Mokrzan, M. (2019b). *Klasa, kapitał i coaching w dobie późnego kapitalizmu. Perswazja neoliberalnego urzędowania*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Mokrzan, M. (2021). Inducement to action and change in attitude: Coaching in the light of rhetorical anthropology. W: J. Abbink, S. LaTosky (eds.), *Rhetoric in social relations. Dialectics of bonding and contestation* (s. 310–334). Oxford: Berghahn Books.
- Nienkamp, J. (2009). Internal rhetoric: Constituting selves in diaries and beyond. W: M. Carrithers (ed.), *Culture, rhetoric and vicissitudes of life* (s. 18–33). Oxford: Berghahn Books.
- Peterson, C., Seligman, M. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford: Oxford University Press.
- Richard, A., Rudnycky, D. (2009). Economies of affect. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15, 57–77.
- Rogers, J. (2010). *Coaching. Podstawy umiejętności*. Przeł. K. Konarowska, D. Porążka. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Rose, N. (1999). *Governing the soul: The shaping of the private self*. London: Free Association Book.
- Rusinek, M. (2003). *Między retoryką a retorycznością*. Kraków: Universitas.
- Sapir, E. (1978). *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*. Przeł. B. Stanosz, R. Zimand. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Schwartz, T., White G., Lutz, C. (eds.). (1992). *New directions in psychological anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scoular, A. (2014). *Coaching biznesowy*. Przeł. M. Nosorowska. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Seligman, M. (2004). Psychologia pozytywna. Przeł. J. Radzicki. W: J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka* (s. 18–32). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Songin-Mokrzan, M. (2016). Etnografia Specjalnej Strefy Ekonomicznej jako przyczynek do antropologii faktycznie istniejącego neoliberalizmu. W: W.J. Burszta, P. Jezierski, M. Rauszer (red.), *Zwodnicze imaginarium. Antropologia neoliberalizmu* (s. 209–234). Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Starr, J. (2011). *Podręcznik coachingu. Sprawdzone techniki treningu personalnego*. Przeł. A. Trzcińska. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Strecker I., Tyler S., Meyer C. (2015). Retoryka-Kultura. Szkic projektu badawczego na temat związków retoryki i kultury. *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej*, 1(22), 91–106.
- Wacquant, L. (2012) Trzy kroki w stronę historycznej antropologii faktycznie istniejącego neoliberalizmu. *Praktyka Teoretyczna*, 5, 129–151.
- Wheelwright, P. (1962). *Symbolism*. Bloomington: Indiana University Press.

SUMMARY

An ethnography of affective movements: coaching and neoliberal psyche

The article seeks to defamiliarize coaching practices based on the premises of positive psychology that were the focus of the author's inquiry during ethnographic research among the Polish community of professional coaches and their clients: managers, entrepreneurs

and university teachers. The author argues that coaching practices equip individuals with tools to cope with the social and personal risks associated with living conditions of late-capitalism. These practices are also a space within which we face the circulation of affects and the power of desires that support capitalist regimes of productivity and, consequently, produce a neoliberal psyche (neoliberal type of subjectivity). In this paper, the author aims to answer the following questions: how do people participating in a coaching process govern themselves (construct, negotiate or contest their own self) by means of affective movements? What is the persuasive dimension of the affective work on self undertaken by coachees that results in subjectification and/or objectification along the lines of neoliberal rationality? And finally: how is the affective-rhetorical process of embodying the neoliberal type of governance manifested in coaching? The answers to these questions have been developed based on the findings of affect theory and rhetoric culture theory.

Keywords: affect theory, rhetoric culture theory, coaching, positive psychology, anthropology of well-being, neoliberal psyche